

Ortaçağ Taraz'da Son Arkeolojik Kazılar Sonucunda Bulunan Sikkeler Üzerine Bir İnceleme*

Madiyar Yeleuov**

Mirzahan Egamberdiyev***

Öz

10 Haziran 2014 yılında “Turan Uluslararası İlmî Araştırma Merkezi” müdürü Prof. Dr. Madiyar Yeleuov Eski Taraz şehrinin merkezi ile kalenin doğu kapısı ve korunma sistemini araştırmak amacıyla arkeolojik kazıları gerçekleştirdi. Arkeolojik kazılar günümüzdeki Jambyl vilayetinin valiliğine bağlı Kültür, Arşivleme ve Kayıt bölümü tarafından “Tarihi ve Kültürel Mirası Koruma” Devlet Kamu Müdürlüğü ile 5 Haziran 2014 yılında (№ 35) ve buna ilişkin ek olarak 2014 yılının 15 Ekiminde (№ 1) ilave edilen Anlaşma temelinde yürütüldü. Yedi ve on bir metre kalınlığında ve çamurdan yapılan pahsadan (kerpiç) oluşan şahrıstanın kazıları ile şehir içinden geçen, aynı zamanda kenarları taştan yapılan nehrin araştırılması sonucunda şehrin duvarı araştırıldı. Bunun yanı sıra üç etaptan oluşan kalenin kazı işleri neticesinde şehrin taş kalıntıları bulundu. Genel olarak ele aldığımız araştırma sonucunda bulunan seramik, demir, kemik ve 89 sikkeler bir ilmi değerlendirme yapmamıza yol açtı. Bu sikkeler İslam öncesi VII-VIII asır Türk dönemi ticaretin gelişmesi ile sosyal ve kültürel durumunu ortaya koymamıza imkân vermektedir.

Anahtar Kelimeler

Taraz, arkeolojik kazı işleri, sikkeler, ticaret, koruma sistemi, kültürel miras.

* Geliş Tarihi: 01 Ağustos 2015 – Kabul Tarihi: 02 Mart 2020

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Yeleuov, Madiyar ve Mirzahan Egamberdiyev (2020). “Ortaçağ Taraz'da Son Arkeolojik Kazılar Sonucunda Bulunan Sikkeler Üzerine Bir İnceleme”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 95: 211-239.

** Prof. Dr., Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Arkeoloji, Etnoloji ve Müzecilik Bölümü – Almatı/Kazakistan
ORCID ID: 0000-0002-8180-5163
madiyaryeleuov@mail.ru

*** Doç. Dr., Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, TÜRKSOY Bölümü – Almatı/Kazakistan
ORCID ID: 0000-0002-1022-0483
mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Giriş

Talas Vadisi İslam öncesi döneminde Orta Asya'nın önemli yerleşik ziraatçı bölgelerinden biri sıfatıyla gelişmiş bir kültüre sahip olmuştur. Buna yazılı kaynaklarla arkeolojik buluntular tanıklık etmektedir. Yazılı kaynaklara göre, birçok şehir ve kasabalar bulunmuştur. Bölgede kadim bir tarihe ve kalabalık nüfusa sahip Taraz şehri merkez olarak bilinmektedir.

Talas vadisi binyıllar zarfında yerleşik ziraatçı topluluklar ve hayvancılıkla uğraşan göçebe boylar arasındaki sıkı ilişkilerin sürdüğü bir bölge olduğunu burada bulunan zengin kültürel buluntularla gösterilmektedir. İslam öncesi dönemlerde Taraz Bölgesi ilkin Göktürk Kağanlığı (552-744), daha sonra da Türgeş Kağanlığı (699-766) gibi devletlerin önemli hudutlarından biri olmuştur. Özellikle, bu bölgenin Göktürk Devleti için ayrıca bir önem taşıdığı Batı Göktürk yöneticilerinden Tun Yabgu-Kağan (618-630) tarafından karargâhın Taraz yakınındaki "Bin-Bulak/Pınar'a" (Çin. *Hsien-Hsüan*)'a taşınmasıyla kendi tesbitini bulmaktadır. Batı Göktürklerin diğer bir yöneticisi Aşina Ho-lu (*Uluğ 651-657) da kendi karargahını burada tesis etmiştir.

Son yıllarda belirgin bir miktarda nümismatik malzemelerin elde edilmesi ve sikkelerdeki yazıların başarılı bir şekilde okunarak, onların içerdiği bilgilerin yazılı kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırılması (açıklama ve özdeşleştirilme yapılması) İslam öncesi Talas Vadisi sosyal ve siyasal tarihinin birçok meselelerinin çözümlenmesinde büyük bir önem arz etmiştir. Bu konuda özellikle bölgenin arekolojik yadigarlıklarında, hususuyla kadim Taraz şehri kalıntılarında bulunan sikkeler ayrıca bir önem taşımaktadır. Nitekim, 2014 yılında Prof. Dr. Madiyar Yeleuov başkanlığındaki Kazakistan "Turan arkeoloji ekibi" tarafından eski Taraz şehri ark (karargah) ve şahristanında sürdürülen arkeolojik kazılar sonucunda yaklaşık yüz adet sikke bulunmuş ve onların miladi 7-8. yüzyıllardan 18-19. yüzyıllara kadar darp olunan sikkeler olduğu belirtilmiştir. Bu ise bölgede bin yıldan fazla bir vakit diliminde para dolaşımının sağlandığına tanıklık etmektedir. Özellikle, mezkur sikkeler arasında İslam öncesine ait sikkeler önemli bir miktarı oluşturmaktadır. Bu ön çalışmamızda bu tür sikkelerin bir kısmı yer almaktadır.

İslam Öncesi Orta Asya ve Kazakistan Sikkelerinin Genel Tanıtımı

Orta Asya, özellikle, onun kadim dönemlerden itibaren ahalisi daha

çok yerleşik ziraatçı topluluklar olarak bilinen toprakları: Amuderya–Sırderya arası (Maveraünnehir / Özbekistan), Sırderya'nın orta havzası (Güney Kazakistan), İli vadisi (Yedisu), Talas ve Çu havzaları ve Issık-Göl (Kırgızistan), Doğu Türkistan ülkeleri bölge tarihinde sadece şehircilik kültürü ve devletçilik geleneklerinin geliştiği hudutları sıfatıyla tanınmakla kalmamışlar, belki de Orta Asya'nın ilk yerel sikkelerinin darp olduğu bölgeleri olarak da Eski Türk uygarlığı tarihinde kendine özgü bir yer edinmişlerdir.

Ürün ve hayvan değişiminin en kolay aracı olarak ilkin Ön Asya'da M.Ö. 1. yıl içinde ortaya çıkan metal para Orta Asya'da ilk olarak Yunan-Baktria (M.Ö. 4.–2. yy.), Part (M.Ö. 3–M.S. 3. yy.) ve Kuşan İmparatorluğu (M.Ö. 2–M.S. 3. yy.) döneminde yürürlüğe koyulmuş, miladî bin yılın ilk asırlarından başlayarak ise Soğd ve Harezmi'de de yerel sikkeler darp olunmaya başlamıştır. Onlarla hemen hemen aynı tarihlerde merkezi Çaç (Taşkent) bölgesi olan Kang Devleti (M.Ö. 3.–M.S. 3. yy.) çerçevesinde de mal değişimi, alış verişi ilişkileri çeşitli eşyalar değişimi ile değil, para aracılığıyla gerçekleştirilmeye başlamıştır. Miladî 4-6 yüzyıllarda daha çok Orta Asya'nın güney topraklarında arka arkaya hükümlanlık yapan, menşece göçebe bir toplum olarak Altay ve Moğolistan merkezli Asya Hunları (M.Ö. 3-M.S. 3. yy.) ile o veya bu şekilde bağlantılı olan Hionitler, Kidaritler ve Eftalitler'e ait sikkeler para dolaşımını sağlamış, 6. yüzyılın son çeyreğinde Batı Göktürk Devleti (568-740)¹ kendi sikkelerini Çaç (Taşkent) Bölgesi'nde darp ettirmeye başlamış, 7-8 yüzyıllar arasında ise ona muteakip Fergane, Ustruşane, Otrar, Talas ve Çu nehirleri havzasındaki siyasî birlikler (Türgeş Kağanlığı ve onun eli altındaki bir kaç küçük hükümdarlıklar) yöneticileri de kendi sikkelerini bastırmaya başlamışlardır.

Bundan önce Orta Asya'nın kuzey ve kuzey-doğusundaki konar göçer kısmı alış-veriş, ticaret işlerini deri, tahıl, ev hayvanları, kıymetli eşyalar ve saireleri karşılıklı değiştirmek suretiyle kendi iktisadî ihtiyaçlarını karşılamışlar, ancak, bu durum bir çok zorlukları ortaya çıkarmıştır. Bu yönden karşılıklı ticaret ve mal eşya değişimi tarzındaki münasebetlerde muayyen metallerin – bakır, gümüş ve altının para şeklinde birer araç rolünü oynamaya başlaması insanlık tarihinde en büyük kazançlardan biri olduğunu itiraf etmeliyiz.

Yeri gelmişken “Peki, yukarıda adı geçen irili ufaklı saltanat ve hükümdarlıklardan hangi biri Türklerle ilişkilidir, ilk Türk sikkeleri tam

olarak ne zaman ve nerelerde darp olunmuştur, Eski Türk sikke darbı hangi yönleriyle diğer etnoslara ait sikkelerden farklılık taşımıştır, onların kendine özgü özellikleri nedir?” anlamındaki soruların ortaya çıkması gayet doğaldır.

İlkin, şunu belirtmeliyiz ki, asıl menşei Orta Asya'nın göçebe etnoslarıyla bağlantılı, ancak, yönetim merkezleri hep bölgenin güney kısmında, yani Amuderya'nın yukarı havzasındaki yerleşik bölgelerde (Baktria/Toharistan'da) bulunan Kuşan, Hionit, Kidarit ve Eftalit gibi devletler yönetici kesiminin menşei Altaylar'ın kadim etnosları (Yüceçi-Tohar, Hun v.s.) lere ulaşır. Yani, bu hanedanların kurucuları etnik ve kültürel yönden Türk topluluklarıyla o veya bu derecede yakından ilişkilidir. Buna dayanarak, en Eski Türk sikkelerinin mazisi miladın ilk asırlarına kadar gittiği söylenebilir. Erken ortaçağlara gelince, Eski Türk sikke darbı geleneği kendisinin zirvesine ulaştığı ve daha fazla millî vasıf kazandığını ayrıcalıklı olarak belirtmek gerekir. Nitekim, bu dönemde Batı Göktürk Devleti'nde daha belirgin bir biçimde görülmek üzere, bir çok Türk asıllı hanedanlar tarafından darp olunan sikkelerin hem kendisinin Eski Türklerle özgü ikonoğrafisi (hükümdar portreleri, hamî hayvan tasvirleri, çeşitli sembolik işaretler), hem de Eski Türk devletçilik gelenekleri (isim, unvan, sıfat, damga ve s. sembolik işaretler) ve diğer etnik vasıfları daha net bir şekilde yansıtmasıyla dikkate değer. Bu durum, özellikle, Çaç, Otrar, Fergane ve diğer birkaç vaha hükümdarlıklarının yönetici hanedanları tarafından bastırılan sikkelerde daha fazla hissedilir.

Konuyla ilişkin olarak ilk önce bu dönemde Orta Asya'nın mezkur yerleşik bölgelerinde sikke darbı karakterinin nasıl olduğu konusunda, özellikle, Eski Türk sikkeleri meselesinde daha teferruatlı bilgi sahibi olmak için o dönemde mevcut olan sosyal ve siyasal durum üzerine kısaca durmayı uygun görmekteyiz.

Başta çince kaynaklar olmak üzere, Soğd, Baktrî, Pehlevî (Orta Fars), Bizans, Arap ve diğer dillerdeki yazılı kaynaklar kadar nümismatik malzemelerden de belli olduğu gibi, İslam öncesi dönemlerde Orta Asya'nın daha çok Amuderya ve Sırdeya arası hem de buraya komşu topraklardaki Çaç, Otrar, Fergane, Ustruşane, Soğd, Buhara, Toharistan, Merv, Harezmi gibi tarihî vilayetler ayrı ayrı siyasî memurî birlikler – vaha devletçikler veya başka bir deyimle hükümdarlıklar olup, onların hepsi yarı bağımsız statüye sahiptiler. Ayrı hükümdar hanedanı, mirasî hakimiyeti, yönetim

merkezi (başkent), kanunları, özel askerî teşkilatı, muayyen hududu ve sınırları hem de sikke darbı bulunan bu vaha hükümdarlıklarının kendine özgü hakimiyet sembolleri mevcuttu. Hatta, adı geçen hükümdarlıklardan bazılarında konfederatif biçimindeki yönetimler de bulunduğu göze çarpar. Özellikle, Toharistan ve Soğd'da böyle bir siyasî durum daha belirgin bir şekilde boy gösterir. Her ikisinde de birer vilayet veya ilçe çapında ayrı ayrı küçük hükümdarlıklar mevcut olup, onlardan büyük bir kısmı yukarıda zikredilen hükümdarlıklara benzer siyasî ve hukukî ayrıcalıklara maliktiler (yani, hükümdar, yönetici hanedan, mirasî hakimiyet, ordu, belirli bir hudut, sınır, sikke darbı ve s.). Örneğin, Toharistan, 630'lu yıllarda burada bizzat kendisi bulunan Çinli rahip Hsüan-Tsang'ın (629-645) kayıtlarına göre, 27 adet küçük hükümdarlıktan (Tirmiz, Çaganiyan, Huttal, Kumed, Kobadiyan, Şugnan, Vahan, Belh, Güzgan ve s.) den ibaretti ve onların tümü Toharistan Yabguları aracılığıyla Batı Göktürk Kağanlığı'na boyun eğmekteydiler (Boboyorov 2002: 10-11, Humbach 1996: 257). Nitekim, 7. yüzyılın ikinci çeyreğinde Toharistan'ın baş yönetiminde, menşece Kağanlığa mensup bulunarak burada Aşina hanedanının ayrı bir yönetimini kuran *Yabgular* Sülalesi'nin faaliyet yürütmeye başladığı tarihlerde de buradaki küçük hükümdarlıkların ayrı ayrı yerel yönetici hanedanları bu hanedanın egemenliğini itiraf ederek, biri diğerinden bağımsız bir şekilde kendi yönetimlerinde devam etmişlerdir.

Böyle olmakla beraber, Amuderya-Sırderya arası ve buraya komşu topraklardaki adı geçen vaha hükümdarlıklarının tümü siyasî yönden Batı Göktürk devleti muhtevisindeki birer tabî hükümdarlıklar olup, bu durum onların sikke darbında da kendi ifadesini bulmuştur. Özellikle, onların çoğunluğunda yerel hanedanlar kendi geleneksel paralarını bastırmakla beraber kağanlar adına da sikke bastırdıkları bilinmektedir. Bunun yanısıra, adı geçen hükümdarlıkların bir çoğunda Batı Göktürk devleti yönetici hanedanı – Aşina Sülalesine dolaysız olarak bağlantılı hanedanlar (Çaç, Fergane, Toharistan) ve Kağanlıkla ilişkisi dolaylı bir şekilde olan hanedanlar (Otrar, Semerkant, Panç, Nahşeb, Buhara, Çaganiyan, Termiz vs.) hüküm sürmüş olup, bu durum onların darp ettirdikleri sikkelerde Kağanlığa özgü eski Türkçe unvanlar, ikonografi, süje, damga, sembol ve diğerlerinin yansımada kendi tesbitini bulur.

Miladın ilk binyılın ortalarına gelince mezkur vaha hükümdarlıklarının

hemen hemen tümünde sikke darbının yola konması, sadece iktisadî ihtiyaçlardan kaynaklanmamakta, belki de tüm zamanlarda olduğu gibi para bastırma işi belli bir anlamda devletin egemenliğini de ifade etmekteydi. Aynı şu sebeplerden dolayı mezkur topraklarda darp olunan sikkelerde her hükümdarlığın kendine özgü hakimiyet / devlet nişanı – damgalar bulunmaktadır. Sadece daha büyük vaha devletçikleri değil, hatta konfederatif biçimindeki yapıya sahip hükümdarlıklar muhtevastındaki bazı küçük hükümdarlıkların da kendi damgaları bulunmuş ve onlar sikke, mühür, seramik ve metal eşyalar sırtına basılmış bir şekilde bugüne kadar ulaşmıştır. Aslında, muyyen bir damga birer hükümdarlığın mülkü olduğunu ifade eden sembolik bir işarete dönüşmüşse de, onları herhangi bir memleket veya ülkenin eskiden değişime uğramadan süre gelen geleneksel devlet nişanı (gerbi) olmuştur diyemeyiz. Çünkü, bölgedeki siyasî durumla ilişkin olarak her dönemin kendine özgü sembolik işaretlerin kullanıldığı ve onların biri diğerinden farklı olduğu bilinmektedir. Özellikle, Kuşan İmparatorluğu ve Kang (Kangüy) devleti dönemindeki damgalarla Erken Orta Çağlardaki bazı damgalar arasında oldukça farklılıklar bulunduğu görülmektedir. Özellikle, İslam öncesi dönemlerde Orta Asya vahalarında hüküm süren her hükümdarlığın kendine ait damgası olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim, bu döneme ait damgaları herhangi bir ülkenin değil, orayı yönetmekte olan hanedanın resmi nişanı olarak değerlendirmek daha mantıklı olacaktır. Örneğin, aynı tarihlerde, miladî 7.-8. yüzyıllarda Çaç Vahasında 3 adet yönetici hanedan iktidarda bulunmuş olup, onlardan hepsi kendi damgasına sahiptiler (bk.). Böylece, hangi damganın Çaç ülkesinin resmi nişanı olduğunu belirtmek zordur. Görünüşten, bu damgalar vahada kendi hanedanını kuran boylara ait olduğu anlaşılmaktadır.

Burada dikkati çeken husus, bazen muyyen bir hükümdarlıkta mevcut hanedan temsilcisi kendisinden önce hükümrancılık yapan akrabasından (babası, amcası, ağabeyi veya yakın akrabalarından herhangi birisi)nden yönetimi miras alırken geleneksel damgaya belli bir işaret eklediğinden anlaşılmaktadır. Bu, esas olarak Semerkant İhşidleri ve Pañç Hükümdarlığına özgüdür.

Bu dönemde Amuderya–Sırderya arasındaki topraklarda mevcut olan tüm vaha hükümdarlıklarının çoğunluk hallerde sikkelerinde, kısmen ise diğer eşyalar sırtında görülen resmi semboller – damgalar ve unvanlar aşağıdaki şekildedir:

1. **Batı Göktürk devleti** (Çaç bölgesi): ; *Jabgu*, ; *Cabgu-Kağan*, ; *Kağan*.
2. **Çaç**:   ; *Xuvu*, *Tegin* / *Elteber*, *Tudun*.
3. **Otrar**: ; *Tutuk*.
4. **Fergane**: (varyantları: ,); *Kağan*.
5. **Ustruşane**: ; *MR'Y* (=Aşşin).
6. **Soğd**:
 - a) **Semerkant**: ; *Kağan*, *MLK'* (=İhşid).
 - b) **Panç**: (вариантлари ,), ; *MR'Y*, *Xuvu*, *Hatun*.
 - c) **Keş**: ; *Ahurpat*.
 - d) **Nahşep**: ; *xuv*.
7. **Buhara**: ; *puhar xuv kava* (=Buharhudat)
8. **Toharistan**:
 - a) **Toharistan Yabguluğu**: , (?); *Yabgu*.
 - b) **Çaganiyan**: (?); *xuv* (=Hudat).
 - c) **Termiz**: ; -.
9. **Harezmi**: , ; *MR'Y MLK'* (=Harezmişah)
10. **Talas-Çu havzaları sikkeleri** (Suyab, Taraz ve s.):
 - a) 1)Türgeş Kağan; 2) Arslan-Erkin; 3) Xutav: .
 - b) 1)Yinal Alp; 2) Tun-Erkin: .
 - c) El-Çor: .
 - ç) Kut-Çor: .
 - d) Vaxt-mah xuvu: .
 - e) Arslan Bilge-Kağan: .
 - f) Karluk-Kağan: .

Çoğunlukla iktisadî gereksinimler aracı sıfatıyla darp olunan mezkur sikkeler ve onların barındırdığı bilgiler kendi zamanının siyasî, iktisadî ve

kültürel hayatını aydınlatmada kendine özgü bir yer tutar. Nitekim, onlarda bulunan hükümdar ismi ve unvanları, çeşitli sembolik işaretler (damga vs.) daha çok siyasî durumu anlatıyorsa, sikkelerin ikonografik (tasvirler, subjeler) ve paleografik yönleri, yapım tekniği, metal çeşidi vb şeyler o dönemin etnik, kültürel hem de iktisadî durumu hakkında bilgilendirir.

Bu dönem sikkeleri esas itibarıyla Sogdolog ve İranist gibi bilim adamları, özellikle bu konuların önde gelen uzmanları Olga Smirnova, Edvard Rtveladze, Vladimir Livşits, Evgeniy Zeymal, Bella Vaynberg tarafından incelenmiştir. Bugünlerde Orta Asya nümismatiği Edvard Rtveladez, Ludmila Baratova, Aleksandr Kamışev, Vadim Koşev, Pavel Lurje, Andrey Kubatin ve Ğaybulla Babayar tarafından araştırılmakta olup, bazı istisnalar hariç onların çalışmaları daha çok Çaç Bölgesi sikkelerini içermektedir. Fergane, Ustruşane, Soğd, Harezmi, Toharistan ve Yedisu sikkelerinin öğrenilmesi bugünlerde beklenildiği düzeyde değildir.

Nümismatik malzemelerin tarihî kaynak olarak özelliği, onların yazılı kaynaklarda görülen bazı eksiklikler veya kusurları (mesela, bilginin ulaştırılma tarzı, yanlış algılama, dil ve yazının farklılığı yüzünden isim, unvan ve terimlerin aslıyettten uzaklaşması vs.) yüzünden ortaya çıkacak anlaşmazlıklar sikkelerde fazla görülmemektedir. Bu yönden bakıldığında, bazı eksikliklere rağmen sikkelerin güvenilir ve sabit tarihî kaynaklar olarak algılanması lazım gelir.

Talas – Çu Havzaları Sikkeleri

Tarıdağları'nın (Tıyanşan)'ın merkezî kısımlarının kuzeyinde bulunan topraklar, özellikle, İssık-göl ve onun çevrelerini (Kırgızistan), İli, Çu ve Talas Nehirleri havzalarını (güney-doğu Kazakistan) kendinde barındıran hudut bugünlerde şartlı olarak tarihî Yedisu bölgesi adıyla adlandırılmaktadır. Aslında Yedisu adı daha çok Balkaş Gölüne dökülen bir çok irili ufaklı nehrin, özellikle İli nehri başta olmak üzere 7 adet nehrin mecralarını muhteva eden bölge için kullanılmıştır. Yani, şimdiki Almatı şehri civarlarından başlayarak kuzey-batıda Balkaş Gölüne kadar uzanan bölge için Yedisu adı geçerlidir. Böylece, birçok bilim adamınca tarihi Yedisu bölgesi olarak adlandırılmakta olan Çu ve Talas Nehirleri havzaları ise bu bölgenin dışında kalacaktır. Böylece, biz bu çalışmamızda mezkur bölgelerin İslam öncesi sikkeleri için coğrafi ad kullanırken “Talas havzası sikkeleri”, “Çu havzası sikkeleri” vs. gibi terimlerini kullanmayı uygun gördük.

Bugünlerde Kırgızistan'ın esas kısmı ve Kazakistan'ın güney-doğu kısımlarını kapsayan hudut kuzeyde Balkaş gölü, doğuda İssik-göl, güneyde Merkezî Tanrıdağlarının kuzey etekleri, batıda Talas nehri havzalarıyla sınırlanarak, Erken Orta Çağlarda Suyab (Ak-Beşim), Balasagun, Taraz, Ming-bulak (Merke), Almatu ve s. gibi onlarca irili ufaklı şehirlere sahip olmuştur. Güneyde Doğu Türkistan'daki küçük vaha devletleri ve Fergane, güneybatıda Çaç (Taşkent) ve İsficab (Sayram) gibi hükümdarlıklarla komşuluk taşıyan bölge, özellikle, onun Suyab merkezli olan kısmı bu dönemde önce Batı Göktürk Kağanlığı (568-740), daha sonra ise Türgeş Kağanlığı (699-756) için merkezi hudut – devlet ulusu (domen) görevini yapmıştır.

Bu topraklarda sikke darbı ananesinin baş göstermesi nispeten daha sonraki dönemlere 7. yüzyılın sonları 8. yüzyılın başlarına denk gelir. Yani, ilkin Türgeş Kağanlığı döneminde sikke darbı geleneği yola konmuş, 8.-9. yüzyıllarda o kendi zirvesine ulaşmıştır. İlkın Türgeş Kağanları tarafından Soğd harflarıyla βγγ twrkyš x'γ'n pny – «İlahi Türgeş Kağan'ın sikkesi» cümlesiyle bastırılmaya başlayan Çin taklidi ortası kare delikli sikkelerle beraber (Levha I – IV) daha sonradan birçok küçük hükümdarlıkların sikkeleri bastırılmaya başlamıştır (Thierry 1999: 331-349). Onlarda mezkur topraklardaki şehir ve vilayet çapında olan ahali meskenlerinin yönetimde bulunan Türk ve Soğd asıllı hükümdarların adı ve unvanları yansımıştır.

Son yıllarda Yukarı Çu havzası (Kırgızistan) sikkeleri arasında x'γ γγl-'xr xwβw pny – «Hükümdar Khay (?) Yağlakar sikkesi» ya da γγl-'xr xwβw pny xcy – «(Bu) Yağlakar hükümdarının sikkesidir» cümlelerinin yer aldığı sikkelerin belirtilmesi dikkate değerdir (Lur'ye, 2010:283). Bunun yanı sıra, Türgeş sikkelerine benzer Çin taklidi sikkelerin bazı çeşitlerinde tarafımızdan pny βγγ 'yn/h tc(?)spδny – «İlahi 'yn/h tc(?) kumandanın sikkesi» (ön yüzünde), 'krty pny xwβw 'yr cor – «Hükümdar El-Çor (tarafından) darp olunan sikke» (ters yüzünde) cümlesi, diğer bir çeşidinde ise pny kδ'r xwβw xwtcwr – «Hükümdar Kut-Çor (tarafından) darp olunan sikke» (ön yüzünde) cümlelerin yer aldığı belirtilmesi burada Türk devletçilik geleneklerinin ne kadar üstünlük kazandığına delalet etmektedir.

Taraz Sikkeleri

İslam öncesi Orta Asya sikkelerinin önemli bir kısmını Taraz bölgesi sikkeleri oluşturur. Ancak, detaylı bir çalışma sürdürülmediği yüzünden Taraz'da sikke darbı geleneklerinin tam olarak hangi tarihlerde başladığı

kesin olarak belli değildir. Elimizde var olan deliller burada ve tüm Yedisu'da ilk sikke darbının 7. yüzyılın sonu ile 8. yüzyılın başlarına denk geldiğini göstermektedir.

Aslında Taraz Bölgesi coğrafi yerleşimine göre şehir kültürüne sahip yerleşik toplumlar ve hayvancılıkla uğraşan göçebe boyların bulunduğu muayyen bir mesken niteliğine sahipti. Tanrı Dağlarının kuzey yamaçlarında oluşan ve kuzey-batıya doğru tarıma elverişli toprakları sulayan Talas Nehri havzalarında Taraz merkezli Aşpara, Kulan vs. gibi birkaç irili ufaklı şehirler bulunmuş ve onların ahalişi çiftçilik, ticaret ve zanaatla uğraşmışlardır. Bu şehirlerden kuzey-batıdaki Karatau Dağı (Karadağ) dağı yamaçları ve kuzeydeki steplerde daha çok göçebeler hayvancılıkla meşgul olmuşlardır. Taraz ve civarlarının kuzey-doğu istikametinde Çu Nehri havzalarına kadar gene onlarca şehir ve kasabalar bulunmuştur. Bunların geçim kaynaklarını ise çiftçilik, ticaret ve zanaat oluşturmuştur. Taraz bölgesinde şehircilik hayatı başlayalı yaklaşık bin sene geçmesine rağmen bölgenin (yani, Talas-Çu-İli havzalarının) diğer kısımlarında olduğu gibi burada da alışveriş işleri değerli eşya değişimiyle sürdürülmüştür. Buna benzer bir durum Taraz'a yakın bölgelerde, özellikle, İsficab (Sayram) ve Fergane'de görülmektedir. Yani, miladi 7-8. yüzyıllara kadar her iki bölgede sikke bastırıldığı bilinmemektedir. Coğrafi şartları Taraz'a yakın olan ve etnokültürel yönden benzerlik taşıyan diğer yerleşik bölgeler – Orta Sırderya ve Arıs havzalarındaki Otrar ve Kencide hükümdarlıklarında da sikke darbu adı geçen bölgelerle hemen hemen aynı tarihlere denk gelir.

Ancak, Taraz'a yakın diğer bölge olan Çaç'ta (Taşkent)'te ise sikke darbu miladi 3-4. yüzyıllara kadar dayanmaktadır. Aslında diğerlerine nazaran Çaç'ın Taraz'a uzun asırlar zarfında etki yapan bir bölge olduğu göze çarpmaktadır. Merkezi toprakları Çaç ve civarları olan Kang (Kangüy) Devletinin milattan önceki binyıllığın son asırlarında Taraz Bölgesini kendi topraklarına kattığı bilinmektedir. Özellikle, milattan önceki 40'lı yıllarda Kangüy hükümdarından Talas havzasında kendine barınak istediği ve Taraz şehrinin temelini attığı tarihlerde (Biçurin 1950: 93, Zuyev 2002: 93) burası Kangüylerin toprağı durumundaydı (Biçurin 1950: 93).

İhtimal Taraz'a olan siyasi iddaası bu tarihlere dayanan Çaç hükümdarları miladi 8. yüzyılın ilk yarısında da burada kendi askeri kısımlarını (garnizon) bulundurmasıyla kendini hissettirmektedir. Çin yıllığı "Tang-şu"da 750'li

yıllar civarında Şi (Çaç) yöneticilerinin sürekli olarak Ta-lo-se (Talas / Taraz) şehrinde askeri kısım bulundurduğunun kaydedilmesi bunu isbatlar (Chavannes 1903:144). Nitekim, bu tarihlere kadar birer vaha hükümdarlığı olarak Batı Göktürk Kağanlığı muhtevasında bulunan Çaç 605 yılından itibaren Batı Göktürk asıllı Teginler Hanedanı tarafından yönetilmekteydi. Ancak, kendi siyasi otoritesini Otrar, İsficab ve Taraz üzerinde yayma teşebbüsü Çaç'ın gerçek yönetimini elinde bulunduran Çaç Tudunları (640-750) faaliyetiyle bağlantılıdır. Çin, Arap ve Soğd kaynaklarından belli olduğu gibi 7-8. yüzyıllarda Çaç'ta daha başka bir Türk asıllı hanedan bulunmakta ve yöneticileri Türkçe Tudun unvanını taşımaktaydılar. Batı Göktürk Kağanlarının Çaç Bölgesi denetimi ve vergilerinin toplanması için tayin ettikleri Tudunlar Çaç Bölgesinde bir hanedan kurmuşlar ve bölgenin aktif siyasi gücüne dönüşmüşlerdir. Bu onların sık sık Batı Göktürk kağanlarının taht mücadelelerinde iştirak etmelerinde de kendini gösterir. Tudunların Kağanlık hayatında aktif rol oynamaları onlara verilen yetkilerden kaynaklanmaktaydı. “Tang-şu” yıllığında kaydedildiği gibi Batı Göktürk yöneticisi Tun Yabgu-Kağan (618-630) kendi yönetim merkezini Taraz yakınındaki *Bin-yü* (Bin-yul / Ming-bulak) Bölgesine taşımış ve el altında bulunan Batı ülkeleri hükümdarlarına *Hsi-li-fa* (Elteber) unvanını vererek, onların denetimi ve vergi kontrolü için birer *Tu-tun* (Tudun) göndermişti (Biçurin 1950: 283). Görünüşten Tudunlar Batı Göktürklerin mütefik boyları – On Oklar'a mensup idiler. Bunu Çaç Tudunlarından birinin adında *Şe-şe-ti* tabirinin görülmesi de tesbit eder. Nitekim, 658 yılında Çaç yönetimini eline alan *Kan Tu-tun Şe-şe-ti Yüi Küe Chao Mu Tu-Tu* (Türkçe aslı mühtemelen *Tun Tudun Şeşeti Öge Kül Çao mu? Tutuk) (Malyavkin, 1989:270) ismine bakılırsa o On Ok boylarından biri Şeşetilere mensup olduğu anlaşılacaktır (Chavannes 1903: 141, n. 3, Malyavkin 1989: 270). İhtimal, Tudunlar hanedanının Taraz ve civarlarına hak iddaa etmeleri onların menşece bu bölgelere dayanmasıyla ilişkili olabilir.

Bu kadar siyasi etkili olmasına rağmen şu ana kadar Taraz şehir kalıntılarında Kangüy veya diğer Çaç sikkelerine denk gelinmemiştir. Sadece yakın yıllarda sürdürülen kazı çalışmalarında miladi 7-8. yüzyıllarda bastırılan 1 adet Çaç Tudunları'na ait sikke bulunmuştur (bk. Resim 8).

Kazakistanlı arkeologlar tarafından eski Taraz şehir kalıntılarında sürdürülen kazılar sonucunda şehrin İslam öncesi dönemlerine ait katmanlardan Eski

Türkçe unvanlarla darp olunan Soğdça yazılı yaklaşık 10 çeşitten ibaret yüzlerce bronz sikkeler bulunmuştur. Bulundurduğu unvan ve damgalara bakılırsa onları şu gibi grup ve tiplerden oluşmaktadır:

Grup I. biçiminde damga taşıyan sikkeler

Tip I. “Türgeş Kağan” unvanlı. Üç varyantı bulunmaktadır: 1) Ön yüzünde unvan, ters yüzünde sadece damga; 2) Ön yüzünde unvan, ters yüzünde damga ve onun sol yanında Eski Türkçe r^2 (er) işareti ve Soğdça *prn* – “Kut” sözcüğü; 3) Ön yüzünde unvan, ters yüzünde damga ve onun sol yanında Eski Türkçe r^2 (er) işareti ve sağ yanında Soğdça *m'x* – “Ay” sözcüğü (bk. Levha IV).

Tip II. “Hükümdar Arslan-Erkin” unvanlı (bk. Levha V)

Tip III. “Padişah Farn-Xutav” unvanlı (bk. Levha VI)

Tip IV. “Hükümdar Farn-Xutav” unvanlı (bk. Resim 7)

Grup II. biçiminde damga taşıyan sikkeler

Tip I. “Yinal Alp” unvanlı

Tip II. “Tun-Erkin” unvanlı

Grup III. biçiminde damga taşıyan sikkeler

Tip I. “Vaxt-mah xuvu” unvanlı

Şimdilik bu sikkelerden son iki grup (II-III) giren sikkelere M. Yeleuov yönetimindeki arkeolojik ekibin Taraz'da yaptığı kazılarda rastlanmamıştır. Büyük ihtimalle, bu tür sikkeler Talas Vadisinde bastırılmamış, daha çok Yukarı Çu Vadisi sikkeleri olmalıdır.

Yukarıda sınıflandırdığımız sikkelerden tam olarak hangi çeşitleri daha erken veya daha geç basıldığı, bölgenin en ilk sikkesi olarak hangi sikke çeşidi sayılacağı şimdilik çözümü zor sorunlardan biridir. Çoğunluk araştırmacılara göre, “Türgeş-Kağan” unvanıyla bastırılan sikkeler bölgenin ilk sikkeleri olabilir mi? Bu görüş kabul edilirse Talas ve Çu havzalarında sikke darbı miladi 8. yüzyılın başlarına denk gelecektir. Ancak, bu varsayımın da bir çok çelişkileri bulunmaktadır. Çünkü, burası Batı Göktürk Kağanlığının merkezi hudutlarını oluşturduğu dönemlerde gelişen siyasi ve kültürel süreçler bölgede, özellikle, Taraz ve çevrelerinin bulunduğu Talas Vadisinde

sikke darbı daha erken dönemlere, en azından 7. yüzyıla denk geldiği varsayımını doğurmaktadır. Bu konuda özellikle, “Arslan-Erkin”, “Tun-Erkin” unvanlı sikkeler dikkati çekmektedir. Bilindiği gibi, Batı Göktürkler Kağanlığı biri Talas Nehri havzalarında yaşayan 5 kabileden ibaret *Nuşibi* ve Çu-İli nehri havzalarında yaşayan 5 kabileden müteşkil *Tulu* kabile ittifakı gibi iki kanattan oluşmakta idi. En önemlisi, 5 Nuşibi kabileleri başkanlarının *Erkin* unvanının yanı sıra *Tun*, *Kül*, *Çoban* Eski Türkçe epitetleri kullanmışlar, Tulu kabileleri başkanları ise Çor unvanına sahipti (Biçurin 1950: 289, Malyavkin 1988: 168, Taşağıl 1999: 71). Bugünlerde Çu ve Talas Nehirleri havzalarının çeşitli eski şehir kalıntılarında *Erkin* ve *Çor* unvanlarıyla bastırılmış sikkelerin belirtilmesi onların Batı Göktürk Kağanlığı döneminde, yani 7-8. yüzyıllarda bu kabilelerin başkanları tarafından bastırılmış olabileceği varsayımını gündeme getirmektedir. Eğer bu varsayım daha başka delillerle de netlik kazanırsa bölgenin ilk sikkeleri Türgiş Kağanlığından önce bastırıldığı anlaşılacaktır.

Gene de bu tür sikkelerin daha sonraki dönemlerde, özellikle 8-9. yüzyıllar arasında bastırılmış olabileceği de mümkündür. Yani, *Erkin*, *Çor* unvanları pek yaygın unvanlar olup, Batı Göktürkler döneminde olduğu gibi Türgiş Kağanlığı (699-756) ve Karluk Yabguluğu / Kağanlığı (766-940?) dönemlerinde de bu bölgede ve onun civarlarında yaşayan Türk topluluklarında faal olarak kullanılmıştır. İşte onlardan her hangi biri bu unvanlarla kendi adına sikke bastırılmış olabilir. Yeri gelmişken, 8-9. yüzyıllarda Taraz ve civarlarında önemli bir siyasi güç olarak bilinen Karluklar üzerine kısaca durmak isteriz. Göktürk Kağanlığı (552-744) ve Uygur Kağanlığı (745-840) kuruluşunun ilk yıllarında bir kısmı Ötüken bölgesi (Moğolistan)'da, büyük bir kısmı ise Tarbagatay (Batı Altaylar / Doğu Kazakistan)'da bulunan Karluklar 766 yılında Yedisu'da Türgiş hakimiyetine son vererek kendi Hanedanlarını kurmuşlardır. Başlangıçta birer Yabguluk olarak bilinen Karluk devletinin Çu ve Talas Nehirleri havzaları ağırlıklı olarak bu bölgede hem de onun civarları (örn. Fergane) ile sınırlanmakta, böylece, Batı Göktürk (568-740) ve Türgiş Kağanlıkları'nın merkezi hudutlarında, yani onların “devlet ulusu” (domen) topraklarında kendi devletini berpa etmiş bulunuyorlardı. Karluk devleti doğuda Uygur Kağanlığıyla, kuzeyde Kimak Yabguluğu / Kağanlığı (9.-11. yy.) ve batıda Oğuz Yabguluğu (9.-10. yy.) ile komşu bulunmuştur.

Aslında bu tarihlerden daha önce, miladî 8. yüzyılın sonlarına doğru Şaş Bölgesinin kuzey sınırı İsficap (şimdiki Çimkent) Bölgesi de Oğuzlar'la Karluklar'ın sınır hudutlardan birini oluşturuyordu. Bu tarihlerde Hazar denizinden İsficap'a kadar Oğuzlar, İsficap'tan Fergane'ye kadar uzanan topraklarda ise Karluk Türkleri ağırlıklı olarak yaşamaktaydılar (Bartold 1963: 549). İşbu her iki kabile de kendilerinden önce bölgede siyasi varlığını sürdüren Batı Göktürkler ve Türgeşlerden farklı olarak mevkiye nispeten daha güçsüz bir siyasi yapıya sahip bulunmuşlar, bu onların hem elinde bulunduğu toprakların daha kısıtlı olmasından, hem de yöneticilerinin *Kağan* değil, *Yabgu* unvanını taşımış olmalarından da hissedilmektedir. Gene de son yıllarda bir kaç tarihi bilgilerin aydınlatılmasıyla Karluk yöneticilerinin bir süre *Kağan* unvanıyla hüküm yürüttüğüne delalet etmektedir.

Özellikle, son yıllarda elde edilen nümismatik bilgiler Karluk devleti tarihinin karanlık safhalarına ışık tutmaktadır. Merkezi Çu Bölgesi'nin (Kuzey-Doğu Kırgızistan)'nın birkaç şehir kalıntılarında ortaya çıkartılan Soğdça yazılı bronz yapımlı sikke çeşidinde 𐰽 biçimli damgayla *βγγ x'rlux x' γ'n pny* – “Cenap Karluk-Kağan'ın sikkesi” cümlelerinin belirtilmesi bunu tespit etmektedir (Lurje 2010: 280, Koşevan 2010: 22). Müslüman kaynaklarında da Araplara karşı isyanda bulunan Mukanna'ya yardıma giden Türk yöneticisi *قللوح خاقان* cümlesi görülmüş, ancak, son yıllara kadar bir çok araştırmacılar onu “Falluh Hakan” şeklinde yanlış biçimlendirmişlerdir. Oysa, bu tabiri *قللوح خاقان* (Qalluh Haqan) şeklinde biçimlendirmek icap etmektedir. Bilindiği gibi, Arap-Fars kaynaklarında Karluklar hep Halluh veya Harluh şeklinde kaydedilir (Kumekov 1972: 28).

Taraz'da bastırılan Türgeş sikkelerinde *m'x* – “Ay” kelimesinin bulunması ilgi çekicidir. İlkın O.İ. Smirnova'nın “Katalog”unda (1981) yer alan ve bulunduğu yer olarak Taraz gösterilen bu sikke çeşidi son yıllarda bu şehir kalıntılarında sürdürülen kazılar sonucunda daha netlik kazanmıştır. Taraz şehri kalıntılarında arkeolog M. Yeleuov arkeolojik ekibinin 2014 yılında yaptığı İslam öncesi katmanda bu tür sikkelerin bir kaç nüshası gün yüzüne çıkartılmıştır (bk. Levha IV). Bilindiği gibi, “Ay” Maniheizm dininde önde gelen sembollerden biri olmuş, Türgeş kağanlığı döneminde bu din Orta Asya Türkleri, özellikle Çu ve Talas havzaları bölgesi ahalisi arasında çok yaygınlık kazanmıştır. İslam öncesi Taraz şehir katmanlarında Maniheizme ait birçok buluntunun ortaya çıkması da bunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Taraz sikkelerinde “Mah” (Ay) kelimesinin görülmesi diğer inanç

sistemleriyle de ilişkili olabileceğini akla getirmektedir. Özellikle, merkezi Baktrya (Toharistan / Orta Asya'nın güneyi) olan Kuşan saltanatı tarafından bastırılan sikkelerde Baktri yazısıyla MAO – “Mah / Ay” kelimesinin görülmesi bu görüşü destekler.

Sonuç

Taraz şehir kalıntılarında sürdürülen kazılar, özellikle, bugünlerde Kazakistanlı arkeologların yaptığı geniş kapsamlı kazılar sonucunda bu bölgede miladi 7.-8. yüzyıldan ta 18.-19. yüzyıla arasında, yani bin seneden fazla bir zaman diliminde alış veriş aracı olarak metal paraların dolaşımında bulunduğunu tespit etmektedir. İlkın, miladi 7.-8. yüzyıllarda Batı Göktürk Kağanlığı (568-740) ve Türgeş Kağanlığı (699-766) döneminde Soğd yazısıyla Eski Türkçe ve Soğdça unvanlarla yerel sikkeler bastırılmaya başlanmıştır. Kazılarda elde edilen yüzlerce sikkelerde “Arslan-Erkin”, “Hutav”, “Huvu”, “Türgeş-Kağan” unvanlarının bulunması buna örnek teşkil eder. Bu ise Taraz şehrinin o dönemlerde bölgenin önemli ticaret merkezlerinden biri olmakla beraber, siyasi hayatta da oldukça etkin bir merkeze dönüştüğünü ispat etmektedir.

Kazılarda bu döneme ait az sayıda olsa da Çaç Tudunları (640-750), Buharhudatlar (6.-8. yy.) ve Çin'in Tang hanedanı sikkelerine rast gelinir. İşbu sikkelerin Taraz'da bulunması iki şekilde açıklanabilir:

1) şehrin İpek Yolu Doğu ve Batı hatlarının kesiştiği ticaret merkezlerinden biri olması ve ticari ilişkiler – alışveriş vasıtası sıfatıyla yabancı tüccarlar beraberinde getirmiş olabilir;

2) Taraz'ın yönetimine dahil etmeye çalışan güçlerle ilişkili olabilir. Özellikle, Çaç Tudunları ve Tang hanedanı burada 8. yüzyılın ortalarına doğru faal bir girişimlerde bulunmuşlardı. Buharhudat sikkelerinin Taraz'da görülmesi daha çok bu sikkelerin taşıdığı uluslararası karakterle bağlantılıdır. Yani, İslam öncesi Orta Asya sikkeleri arasında kendisinin yegane gümüş sikke olmasıyla Buharhudat sikkeleri uluslararası bir karakter kazanmış ve pek çok bölgelerde para dolaşımında bulunmuştur. Hatta, bölgede İslam'ın yayılmasıyla ve farklı Müslüman hanedanları kurulmasına rağmen Buharhudat sikkeler bu özelliğini uzun yıllar sürdürmüştür. Özellikle, bu tür sikkelerin Samaniler ve Karahanlılar döneminde bile dolaşımında bulunduğu bilinmektedir.

Arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen Taraz sikkelerinin belirgin bir kısmını Müslüman sikkeleri oluşturmaktadır. Özellikle, yapım tekniği ve yazı kuralları Türgeş ve bölgenin diğer Soğd dilli sikkelerine çok yakınlık taşıyan, ancak, Soğd yazısının yerini Arap yazısı alan sikkeler ilgi çekicidir. Ön tarafında kare delik ve onun dört köşesinde Kufi yazısında 4 kelime bulunan bu sikke çeşidindeki yazıları V.N. Nastıç okumuştur (yani *malik* (yukarı), *aram* (ön), *yınal* (aşağı) ve *çig* (?) (sol) taraf yazılarında) (bk. Resim 11). Anlaşıldığı gibi, Eski Türkçe *Yınal* veya Türkçe-Ön Asya karışımı “Melik/Hükümdar Yınal” unvanıyla bastırılan mezkur sikke çeşidinin Taraz kazılarında da görülmesi dönemin tarihi olaylarıyla bağlantılıdır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, önceden bu tür sikkelere Taraz Bölgesine bağlı Çigil şehir kalıntısında denk gelinmiş, diğer nüshaları ise Almatı şehri yakınındaki Talgar şehir kalıntısında ortaya çıkartılmıştı. Göktürk Kağanlığı döneminde daha çok epitet (unvan niteleyici) olarak görülmeye başlayan bu kelime İslam öncesi Soğd dilli Çu ve Talas havzası sikkelerinde de görülür. Bunlar hariç, Arap coğrafyacıları tarafından sunulan İslam öncesi Çu ve Talas havzaları hükümdarları unvanları listesinde *Yınal-Şad* (kaynaklarda Yalan-Şah) unvanının yer alması da bölgede bu unvanın yaygın olarak kullanıldığına delalet eder.

Kısacası Yınal unvanlı bu sikkelerin yapım tarzı “Türgeş tipi”, yazıları ise Arapça olması bu tür sikkelerin Karahanlı öncesi, diğer bir deyimle Proto/Ön-Karahanlı dönemine ait olduğunu kanıtlamaktadır.

Taraz şehir kalıntılarında nadir olsa bile Abbasi dönemine ait gümüş sikkeler ortaya çıkmaktadır. Yapım tekniği ve yazı biçimleri sonradan Samani ve Karahanlılar için de birer örnek teşkil eden bu tür sikkelerin ön yüzünde *kelime* ve diğer tarafında, ortada veya çevrede sikkeyi bastıran hükümdar isim ve unvanları, bastırıldığı tarih ve yer adı bulunmaktadır. Arapça kaynaklardan belli olduğu gibi, Arap Halifeliği döneminde Taraz önemli bir ticaret merkezi olmuş, burada daha çok Müslümanlığa geçen Türk ve gayri Türk tüccar ahali bulunmuştur.

Taraz şehir kalıntılarında Samani dönemi (818-999) gümüş ve bakır sikkelerine rastlanması da o dönemin tarihi olaylarıyla sıkı sıkıyla bağlantılıdır. Bilindiği gibi, 893 yılında meşhur Samani hükümdarı İsmail Samani Taraz şehrini Türk asıllı yöneticiler elinden almış, neticede Maveraünnehir ağırlıklı Müslüman kültürü Taraz şehrinde yaygın bir biçimde görülmeye başlamıştı.

Samanilerin bölgedeki varlığına son veren Karahanlılar (960-1212) döneminde Taraz iktisadi ve kültürel yönden merkezi bir yer tutmaya başlamış, yönetim merkezi Taraz'da bulunan Karahanlı hanedanı temsilcileri burada kendi adına sikke bastırmışlardır. Taraz şehrinde kendilerinden pek çok abideler bırakan Karahanlı yöneticileri sikkelerinde darp yeri olarak "Taraz" adını bulundurmışlardır.

Taraz şehir kalıntılarında elde edilen olan nümismatik malzemelerin belirgin bir kısmını Hokand Hanlığı (1709-1876) sikkeleri oluşturmaktadır. Bu tür sikkelerin iki çeşidi Taraz şehrinin son katmanı – Hokand Hanlığı dönemi kültürel katmanında görülmektedir: 1) badem biçimindeki çapı 18x15 mm, kalınlığı 2 mm olan çeşidinin ön yüzünde - *حوقند ضرب* «Hokand darbı», arka yüzünde ise *كم على* «Âli / Yukarı hüküm» 7721 kelimeleri bulunmaktadır; 2) kare biçimdeki ölçemi 15x14 mm, kalınlığı 2 mm. Ön yüzünde - *حوقند ضرب* «Hokand darbı», ters yüzünde ise *فلوس* «Fülüs / akça» kelimeleri bulunan sikkeler. Bu tür Taraz sikkeleri yapım ve tekniği Hokand'ın merkezi şehirlerinde bastırılan sikkelere epey benzerlik taşımakla beraber, onlardan farklı olarak sikkeyi bastıran hükümdar adı bulunmamaktadır. Bu ise onların Taraz şehrinde bastırılmış olabileceği görüşünü desteklemektedir.

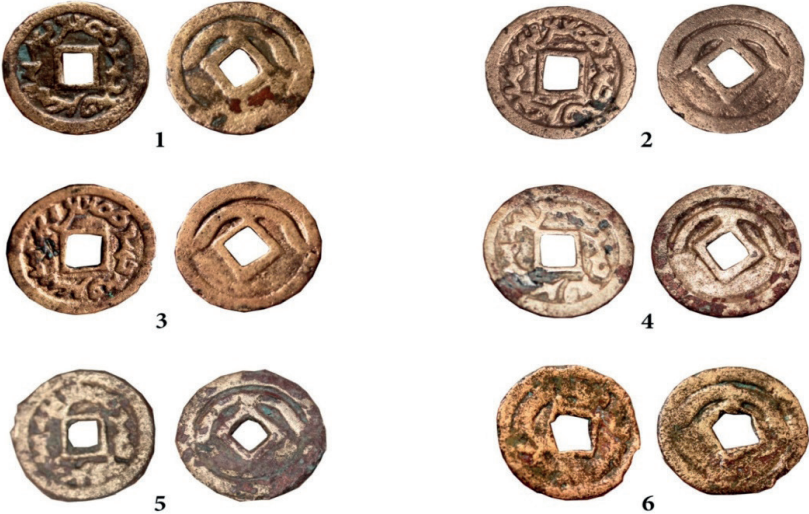
M. Yeleuov Arkeolojik Ekibinin Eski Taraz Şehir Kalıntularından Bulduğu Sikkeler

İslam öncesi Taraz sikkeleri

Resim 1. *Tip I. "Türgeş Kağan" unvanlı sikkeler. Varyant 1*

Resim 1. **Av.** Merkezde kare delik. Onun etrafında saat yönü istikametine ters yönde 6'da başlayan Soğd yazısında *βγγ turkyš xγ'n pny* - "İlahi/Cenap Türgeş-Kağan sikkesi" cümleleri yer almaktadır" (Smirnova 1981: 400, № 1589). **Rv.** Merkezde biçimindeki damga bulunmakta, yazısız. **Ö:** 28-30 mm, **A:** 4-5 gr, **B.Y:** Taraz şehir kalıntısı. **K.Y:** MEk. VII yy.ın sonu - VIII yy. başı. Bakır.

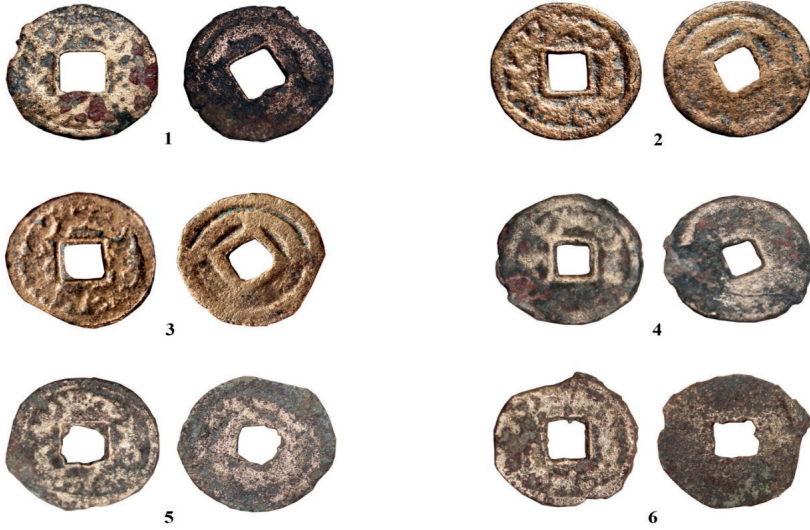

Levha I. *Tip, Varyant 1. "Türgeş-Kağan" unvanlı sikkeler*

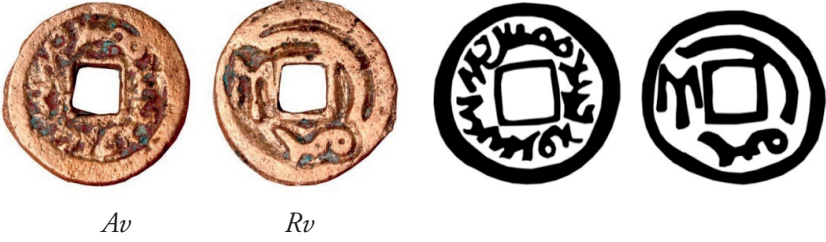

Resim 2. Tip I. "Türgeş-Kağan" unvanlı sikkeler. Varyant 2 (küçük çaplı)

Resim 2. **Av.** Merkezde kare delik. Onun etrafında saat yönü istikametine ters yönde 6'da başlayan Soğd yazısında *βγγ twrkys x'y'n pny* - "İlahi/Cenap Türgeş-Kağan sikkesi" cümleleri yer almaktadır (Smirnova 1981: 405, №.1622-1624). **Rv.** Merkezde biçimindeki damga bulunmakta, yazısız. **Ö:** 18-20 mm, **A:** 1-2 gr, **B.Y:** Taraz şehir kalıntısı. **K.Y:** MEk. VII yy.ın sonu - VIII yy. başı. Bakır.

Levha II. Tip 1, Varyant 2. "Türgeş-Kağan" unvanlı sikkeler

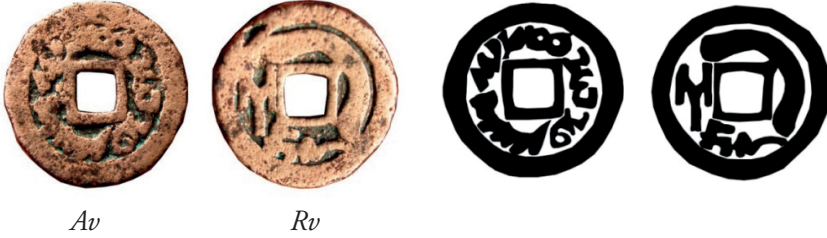

Resim 3. Tip I. "Türgeş-Kağan" unvanlı sikkeler. Varyant 3

Resim 3. *Av*. Merkezde kare delik. Onun etrafında saat yönü istikametine ters yönde 6'da başlayan Soğd yazısında *βγγ twrkys x'γ'n pny* - "İlahi/Cenap Türgeş-Kağan sikkesi" cümleleri yer almaktadır (Smirnova 1981: 398, №. 586-1587). *Rv*. Merkezde biçimindeki damga bulunmakta, onun etrafında sağ tarafta Eski Türk-Run işareti r^2 (er "asker/kahraman") ve alt kısmında tersine yazılan Soğdça *prn* - "Kut" cümlesi yer almaktadır. **Ö**: 22-25 mm, **A**: 3-4 gr, **B.Y**: Taraz şehir kalıntısı. **K.Y**: MEk. VII yy.ın sonu - VIII yy.ın başı. Bakır.

Levha III. Tip I, Varyant 3. "Türgeş-Kağan" unvanlı sikkeler

Resim 4. *Tip I. "Türgeş-Kağan" unvanlı sikkeler. Varyant 4*

Resim 4. **Av.** Merkezde kare delik. Onun etrafında saat yönü istikametine ters yönde 6'da başlayan Soğd yazısında *βγγ twrkys x'γ'n pny* - "İlahi/Cenap Türgeş-Kağan sikkesi" cümleleri yer almaktadır (Smirnova 1981: 399, № 1588). **Rv.** Merkezde biçimindeki damga bulunmakta, onun etrafında sağ tarafta Eski Türk-Run işareti r² (er "asker/kahraman") ve alt kısmında Soğdça *m'x* - "Ay" cümlesi yer almaktadır. **Ö:** 25-28 mm, **A:** 3-4 gr, **B.Y:** Taraz şehir kalıntısı. **K.Y:** MEk. VII yy.ın sonu - VIII yy.ın başı. Bakır.

Levha IV. *Tip 1, Varyant 4. "Türgeş-Kağan" unvanlı sikkeler*

Resim 5. Tip 2. "Arslan-Erkin" unvanlı sikkeler

Resim 5. **Av.** Merkezde kare delik. Onun etrafında saat yönü **yönünde 5'**te başlayan (Levha V. 2-3) ve saat yönüne ters yönelik 2'de başlayan (Levha V. 1) Soğdça yazılı *'rsln 'yrk'yn xwβw pny* - "Hükümdar Arslan-Erkin'in sikkesi" cümlesi yer almaktadır, **Rv.** Merkezde biçimindeki damga bulunmakta, onun etrafında sağ tarafta Eski Türk-Run işareti r² (er "asker/kahraman") ve alt kısmında tersine yazılan Soğdça *prn* - "Kut" cümlesi yer almaktadır. **Ö:** 18 mm, **A:** 2 gr, **B.Y:** Taraz şehir kalıntısı. **K.Y:** MEk. VII yy.ın sonu - VIII yy.ın başı. Bakır.

Levha V. Grup 1. Tip II. "Arslan-Erkin" unvanlı sikkeler

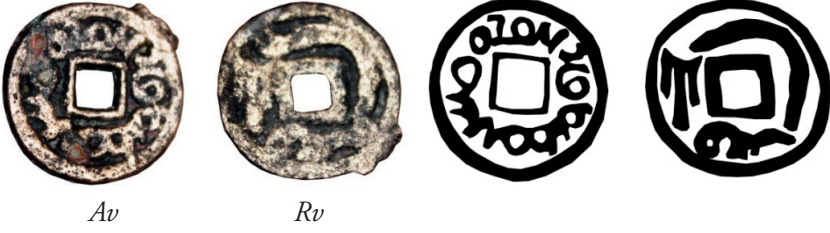

Resim 6. Tip 3. "Hükümdar Farn-Xutav" unvanlı sikkeler

Resim 6. **Av.** Merkezde kare delik. Onun etrafında saat yönü ters istikametinde 1'da başlayan Soğd yazısında *xwt'w prn xwt'wy pny* - "Padişah Farn-Xutav sikkesi" cümlesi yer almaktadır, **Rv.** Merkezde biçimindeki Türgeş damgası, onun etrafında sağ tarafta Eski Türk-Run işareti r² (er "asker/kahraman") ve alt kısmında Çince Yüan "Para" işareti bulunmaktadır. **Ö:** 22-23 mm, **A:** 2-3 gr, **B.Y:** Taraz şehir kalıntısı. **K.Y:** MEk. VII yy.ın sonu - VIII yy.ın başı. Bakır.

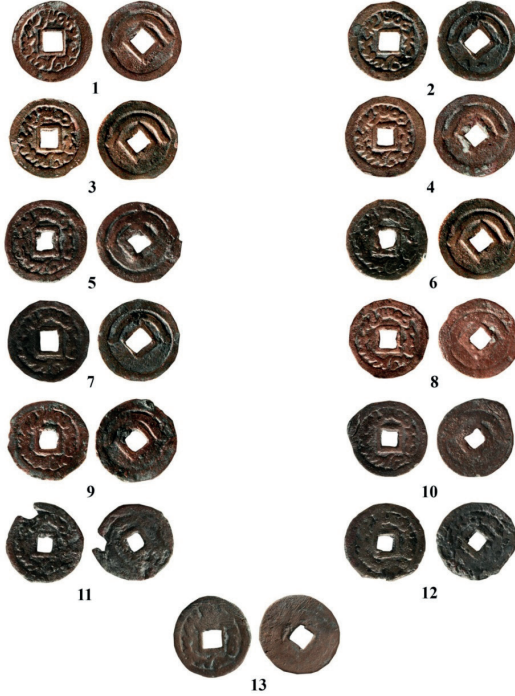

Levha VI. Tip 3. "Padişah Farn-Xutav" unvanlı sikkeler

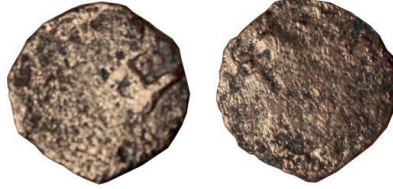
Resim 7. Tip 4. "Hükümdar Farn-Xutav" unvanlı sikkeler

Resim 7. **Av.** Merkezde kare delik. Onun etrafında saat yönü ters istikametinde 1'da başlayan Soğd yazısında *xwbw prn xwt'wy pny* - "Hükümdar Farn-Xutav sikkesi" cümlesi yer almaktadır, **Rv.** Merkezde biçimindeki Türgeş damgası, onun etrafında sağ tarafta Eski Türk-Run işareti r^2 (er "asker/kahraman") ve alt kısmında Soğdça *prn* - "Kut" kelimesi bulunmaktadır. **Ö:** 18 mm, **A:** 2 gr, **B.Y:** Taraz şehir kalıntısı. **K.Y:** MEk. VII yy.ın sonu - VIII yy. başı. Bakır.

Levha VII. Tip 1. Erken Orta Çağlar katmanında bulunan Türgeş Kağanlığı sikkeleri hazinesi

İslam öncesi yabancı menşeli sikkeler

Av

Rv

Resim 8. *Tip I. Çaç sikkeleri*

Resim 8. *Av.* Merkezde İslam öncesi Çaç hükümdarları damgası, etrafında silik Soğdça yazı bulunmaktadır. *Rv.* Silik, hiç bir işaret bulunmamaktadır. **Ö:** 15 mm, **A:** 1,5 gr, **B.Y:** Taraz bölgesi. **K.Y:** MEk. VII-VIII yy., Bakır.

Av

Rv

Resim 9. *Tip II. 2. Tang İmparatorluğuna ait Çin sikkeleri*

Resim 9. *Av.* Merkezde kare delik. Onun etrafında Çince Kai Yuan Tun Bao – “Hanedan başlangıcının yürürlükteki sikkesi”, *Rv.* Silik, hiç bir işaret bulunmamaktadır. **Ö:** 25 mm, **A:** 4 gr, **B.Y:** Taraz. **K.Y:** MEk. VII-VIII yy., Bakır.

Av

Rv

Resim 10. *Tip 3. Buharbudat sikkeleri*

Resim 10. *Av.* Merkezde hükümdar portresi. Onun etrafında saat yönü yönünde başlayan Soğd yazısında *pux'r xwß k'v'* - “Buhara hükümdarı. Padişah” cümlesi yer almaktadır, *Rv.* Ateşkedenin izleri. **Ö:** 25 mm, **A:** 1-1,5 gr, **B.Y:** Taraz. **K.Y:** MEk. VII-IX yy., Bakır.

Taraz bölgesinin Müslüman sikkeleri

Av

Rv

Resim 11. Karahanlı öncesi sikkeler

Resim 11. **Av.** Merkezde kare delik. Onun etrafında “Melik Yınal ...” – “Hükümdar Yınal...” cümleleri yer almaktadır, **Rv.** Silik, hiç bir işaret bulunmamaktadır. **Ö:** 25 mm, **A:** 3 gr, **B.Y:** Taraz. **K.Y:** MEk. VIII-IX yy., **Bakır.**

Açıklamalar

1. *Batı Göktürk devleti* – diğer bir adı On Ok Kağanlığı olan bu siyasi birliğin tarihlendirilmesi üzerine araştırmacılar farklı yılları tercih ederler, yani başlangıç tarihi için 583, 593, 603 gibi, son tarihi için ise 699, 704, 740 gibi farklı seneleri kullanırlar. Aslında, merkezi Orhun vadisi (Moğolistan) olarak kudreti en zirveye ulaştığı tarihlerde (yani 560-630 yılları arası) tüm Orta Asya, Kuzey Kafkasya, Karadeniz'in kuzey-batı havzaları, Güney Sibiryaya, Uzak Doğu, Kuzey Çin, Kuzey Hindistan ve Horasan topraklarını içeren I. Göktürk Devleti (552-630) muhtevasında olan ve onun Batı kısımlarının, yani Altaylar'dan batıdaki Kağanlığa bağlı toprakların yönetim yetkisi verilen Batı Göktürkler, diğer bir adı Batı Göktürk Kağanlığı olan bu Aşina Hanedanının yönetim tarihini şartlı olarak 568-740 yıllara vermekteyiz. Buna Kağanlığın kurucularından İstemi Yabgu'nun kendi yeğeni, baş hükümdar Mukan Kağan'dan (553-572)'dan yetki alarak 560'lı yıllarda batıda bir nevi bağımsız faaliyetlerde bulunması, 568 yılında Bizans'a elçi göndermesi vs. gibi bir takım amilleri örnek gösterebiliriz. Batı Göktürk Kağanlığının son tarihi ise 740 yılıyla sınırlandırılması temelinde şu yılı Aşina Xin'in Türgeşler tarafından öldürülmesi ve Aşina hanedanının ortadan kaldırılması yatmaktadır.

Kaynaklar

- Bartold, Vasiliy Vladimiroviç (1963). *Oçerk İstorii Turkmenskogo Naroda*, Soçineniya. Tom II. Çast 1. Moskva: Vostoçnaya Literatura.
- Biçurin, Nikita Yakovleviç (İakinf) (1950). *Sobraniye Svedeniy o Narodab, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*. V Tryoh Tomah. Moskva-Leningrad:

İzdatelstvo AN SSSR.

- Boboyorov, Ğaybulla (2002). "Turk Hokonligi Davrida Tohariston". *Moziydon Sado* 4. Toşkent.
- Chavannes, Eduard (1903). *Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux*. Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsii. Vıpusk 6. Sankt-Petersburg.
- Humbach, H. Pangul (1996). "A Turco-Bactrian Ruler, Bulletin of the Asia Institute". *New Series* 10. London.
- Kamişev, Aleksandr Mihayloviç (2008). *Vvedeniye v Numizmatiku Kırgızstana. Uçebnoye Posobiye*. Bişkek: Raritet İnfı.
- Koşevan, Vadim Grigoryeviç (2010). "Nahodki Monet na Territorii Kırgızstana ot Drevnosti do Srednevekovya". *Vestnik MITSAl*. Bıpusk 12. Samarkand.
- Kumekov, Bulat Eşmuhamedoviç (1972). *Gosudarstvo Kimakov 9-11 Vekah po Arabskim İstoçnikam*. Alma-Ata: Nauka.
- Lurje, Pavel (2010). *Names in Sogdian Texts*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Lur'ye, Pavel (2010). "Karluki i Yaglakarı v Sogdiyskoy Numizmatike Srednevekovya". *Drevniye Kulturu Evrazii. Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşonnoy 100-Letiyyu so Dnya Rojdeniya A.N. Bernştama*. Sankt-Petersburg.
- Malyavkin, Anatoliy Gavriloviç (1989). *Tanskiye Hroniki o Gosudarstvah Tsentralnoy Azii*. Novosibirsk: Nauka.
- Smirnova, Olga (1981). *Svodniy Katalog Sogdiyskih Monet. Bronza*. Moskva: Nauka.
- Taşğıl, Ahmet (1999). *Gök-Türkler*. Ankara: TTK Yay.
- Thierry, Francois (1999). *Sur les monnaies des Türgesh, Coins, Art and Chronology*. Ed. M. Alram and E. Deborah. Wien.
- Thierry, Francois (2002). *The Currency in the Turkish Khanates from the Turgish to the Great Uygur (9th Century)*. Turks 2. Ankara.
- Zuyev, Yuriy (2002). *Ranniye Tyurki: Oçerki İstorii i İdeologii*. Almatı: Dayk Press.
<http://www.zeno.ru> – Pre-Islamic Central Asia
<http://www.sogdcoins.narod.ru>

Some Studies of Medieval Coins Taraz on the Results of Recent Archaeological Excavations*

Madiyar Yeleuov**

Mirzahan Egamberdiyev***

Abstract

On 10 June 2014 an international research center «Turan», whose director is Professor Madiyar Yeleuov conducted archaeological excavations, to investigate shakhristan and eastern gates of the citadel and the defense system of the ancient city of Taraz. Archaeological expedition was sponsored by the Department of Culture, Archival and Records Akimat Zhambyl region on the basis of a contract with a public institution of public services “Directorate of preservation and conservation of historical and cultural heritage” of June 5, 2014 (№ 35) and the annex to the treaty of September 15, 2014 year (№ 1). The excavations shakhristan thickness of 7 meters and 11 meters, which was made of clay pakhsa (brick), as well as the river passing through the city, built stone wall was investigated. In addition, in a study of the citadel, which consisted of 3 stages, the stones were found the remains of the city. Overall, the study made it possible to give a scientific assessment of the discovered materials made of ceramic, metal, bone, and found 89 coins. These coins make it possible to trace the development of trade, socio-economic status of the pre-Islamic Turkic period covering the 7-8 century.

Keywords

Taraz, archaeological excavations, coins, commerce, defense system, cultural heritage.

* Date of Arrival: 01 August 2015 – Date of Acceptance: 02 March 2020

You can refer to this article as follows:

Yeleuov, Madiyar and Mirzahan Egamberdiyev (2020). “Ortaçağ Taraz’da Son Arkeolojik Kazılar Sonucunda Bulunan Sikkeler Üzerine Bir İnceleme”. *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 95: 211-239.

** Prof. Dr., Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of History, Archeology and Ethnology, Department of Archeology, Ethnology and Museums – Almaty/Kazakhstan
ORCID ID: 0000-0002-8180-5163
madiyaryeleuov@mail.ru

*** Assoc. Prof. Dr., Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental Studies, TURKSOY Department – Almaty/Kazakhstan
ORCID ID: 0000-0002-1022-0483
mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Исследование монет средневекового Тараза по материалам последних археологических раскопок*

Мадияр Елеуов**

Мырзахан Эгамбердиев***

Аннотация

С 10 июня 2014 г. международный научно-исследовательский центр «Туран», директором которого является профессор Мадияр Елеуов, провел археологические раскопки с целью исследования шахристана, восточных ворот цитадели и оборонительной системы древнего города Тараза. Археологическая экспедиция проводилась при поддержке департамента культуры, архивов и документации акимата Жамбылской области на основе договора с государственным учреждением коммунальных услуг «Дирекция сохранения и консервации историко-культурного наследия» от 5 июня 2014 года (№ 35) и приложения к договору от 15 сентября 2014 года (№ 1). В результате раскопок шахристана была исследована стена шахристана толщиной 7 м и 11 м, возведенная из глиняной пахсы (кирпича), а также русло протекающей через город реки, выложенное камнем. Кроме того, в результате исследования цитадели, которое состояло из 3-х этапов, были обнаружены каменные остатки города. В целом, исследование предоставило возможность дать научную оценку обнаруженным материалам из керамики, металла, кости и найденным 89 монетам. Данные монеты дают возможность проследить развитие торговли, социально-экономического состояния доисламского тюркского периода истории города, охватывающей VII-VIII века.

Ключевые слова

Тараз, археологические раскопки, монеты, торговля, оборонительная система, культурное наследие.

* Поступило в редакцию: 01 августа 2015 г. – Принято в номер: 02 марта 2020 г.

Ссылка на статью:

Yeuevov, Madiyar & Mirzahan Egamberdiyev (2020). "Ortaçağ Taraz'da Son Arkeolojik Kazılar Sonucunda Bulunan Sikkeler Üzerine Bir İnceleme". *bilig – Журнал Гуманитарных Наук Тюркского Мира* 95: 211-239.

** Проф. д-р, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, факультет истории, археологии и этнологии, кафедра археологии, этнологии и музеологии – Алматы / Казахстан
ORCID ID: 0000-0002-8180-5163
madiyaryeuevov@mail.ru

*** Доц. д-р, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, факультет востоковедения, кафедра ТЮРКСОЙ – Алматы / Казахстан
ORCID ID: 0000-0002-1022-0483
mirzahan.egamberdiyev@gmail.com